

Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
Κ. [JOHN ANTON](#)

Ι. Η ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΝΑΤΟΥΡΑΛΙΣΜΟΥ

Ἡ «χρυσή» ἐποχή τῆς Ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας, πού καλύπτει περίπου τὴν πενηκονταετία 1890-1940, ἔχει ἀδιάρρηκτα συνδεθεῖ μὲ τὰ ὀνόματα τῶν Charles Sanders Peirce, William James, George Herbert Mead, George Santayana, Frederick J. E. Woodbridge, John Dewey, καὶ τῶν πολυπληθῶν μαθητῶν των, κυρίως τοῦ Herbert W. Schneider, Sterling Lamprecht καὶ John Herman Randall, jr¹. Εἶναι ἡ κλασσικὴ περίοδος τοῦ δημιουργικοῦ στοχασμοῦ στὴν Ἀμερική, πού πλεῖστα ὅσα ὀφείλει στὴν ἀναβίωση τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἰδιαίτερα στὴ συστηματικὴ μελέτῃ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους. Μὲ τὴν ἀναβίωση ἦλθε καὶ ἡ γόνιμη διασταύρωση τῶν ιδεῶν. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτοτυπία πού παρουσιάζει τὸ γηγενὲς φιλοσοφικὸ κίνημα τῆς «χρυσῆς» ἐποχῆς, πού χαρακτηριστικὰ ἔλαβε τὸ ὄνομα «Ἀμερικανικὸς Νατουραλισμός», ὑπάρχει καὶ μία ἄλλη ἐξίσου σοβαρὴ καὶ ἀξιοπρόσεκτη πλευρά: μία ἔντονη καὶ ἀποφασιστικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν κλασσικὸ πολιτισμὸ, καθὼς θὰ δείξω στὴν κατακλείδα τῆς ὁμιλίας μου.

Κατ' ἀρχὴν θὰ ἀναφερθῶ κυρίως στὴν εὐεργετικὴ ἐπίδραση τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας πάνω σὲ τρεῖς ἐκλεκτοὺς ὅσο καὶ ἀντιπροσωπευτικοὺς διανοητὲς τῆς χρυσῆς ἐποχῆς τοῦ Νατουραλισμοῦ, τὸν Santayana, τὸν Dewey καὶ τὸν Woodbridge. Το πολυδιάστατο πνευματικὸ κίνημα τὸν Νατουραλισμοῦ ἔρχεται νὰ ἐπιβεβαιώσῃ γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ τὸν ἀνεξάντλητο δυναμισμό τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ νὰ γίνῃ πηγὴ ἐμπλουτισμοῦ σὲ μιὰ τόσο ἀλλοιωμένη καὶ πολυαρχικὴ ἐποχὴ σὰν τὴ δική μας. Καὶ πιὸ ἐκτιμητέος γίνεται ὁ δυναμισμὸς αὐτὸς ὅταν ἀναλογιστοῦμε ὅτι ὡς τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ Ἀριστοτελισμὸς ἐθεωρεῖτο μιὰ μεθοδολογικὴ παράδοση, ἀξιόλογη ἀλλὰ ξεπερασμένη σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς νεώτερης φυσικῆς καὶ τῶν μαθηματικῶν. Ἀπὸ τὸ 1858 ἀρχίζει μιὰ σημαντικὴ ἀλλαγὴ. Ἡ Ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία παίρνει γιὰ τοὺς Ἀμερικανοὺς προοδευτικὸς διανοούμενους μὲ μιὰ σειρὰ ἀνακατατάξεων τὴ βαθμιαία ἀναγνώριση εὐρύτερης θεωρητικῆς θέσεως ἱκανῆς γιὰ τὴν προβολὴ μιᾶς φερέγγυας ἐρμηνείας τῆς φύσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς ἓνα μεγάλο βαθμὸ ἡ μεταβολὴ ὀφείλεται στὴν ἀναθεώρηση τῶν ἀνταγωνιστικῶν θέσεων

---

1. Ἐκτενεῖς βιβλιογραφίες στα ἐξῆς συγγράμματα: Merle Curti, *The Growth of American Thought* (New York, 1943), καὶ Herbert W. Schneider, *A History of American Philosophy* (New York, 1943).

ώρισμένων αδιαλλάκτων ήγετων του Διαφωτισμού, που προώθησαν τη διαμάχη μεταξύ Αρχαίων και Νέων. Η αλλαγή γίνεται έκδηλη κυρίως με τον Hegel και τις συμβιβαστικές απόψεις Άγγλων διανοουμένων και ιστορικών. Ξεχωριστή θέση κατέχει το έργο του G. Grote (1794- 1871), ο οποίος γράφει υπό την επίδραση του Jeremy Bentham, αντανakλώντας τις προοδευτικές απόψεις του Ώφελιμισμού, την πολύτομη ιστορία της Ελλάδος καθώς και πολλές σημαντικές μονογραφίες για την αρχαία Έλληνική φιλοσοφία.

Κατά το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα ή Αμερικανική διανόηση παρήγαγε τρία ξεχωριστά και συμπορευόμενα ρεύματα Αριστοτελισμού. Του πρώτου ήγήθη ο W. T. Harris, που ακολούθησε μάλλον πιστά τις απόψεις του Hegel. Το δεύτερο, με επικεφαλής τον Thomas Davidson, έστράφη προς τα λογικά και θρησκευτικά προβλήματα. Το τρίτο, αποβλέποντας να συμβιβάσει τη Νέο-Καντιανή φιλοσοφία με τις αρχές της νέας Βουλευσιαρχίας, ανεπτύχθη με την πρωτοβουλία του George Sylvester Morris, δασκάλου του John Dewey.

Οί εξέλιξεις αυτές άρχισαν το 1858, όταν ένας φιλικός κύκλος διανοουμένων στο St. Louis ίδρυσε μία φιλοσοφική εταιρεία και το 1867 εξέδωσε το πρώτο Αμερικανικό φιλοσοφικό περιοδικό, με τίτλο *The Journal of Speculative Philosophy*². Τα μέλη της ομάδας διέκρινε ή γνώση της Έλληνικής γλώσσας και ή θέληση να επιτύχουν την αναβίωση της αρχαίας Έλληνικής φιλοσοφίας. Το 1879, ο ήγέτης της ομάδας, W. T. Harris ίδρυσε στην πολίχνη Concord της πολιτείας της Massachusetts την Concord School of Philosophy, τον ίδιο χρόνο που ιδρύθη και ή Αρχαιολογική Έταιρεία. Ακολουθεί άμέσως το 1880 ή έκδοση του επίσημου όργάνου των κλασσικών φιλολόγων, *The American Journal of Philology*. Πρέπει να σημειωθεί ότι ή σχολή του Concord έτόνισε ιδιαίτερα την Έλληνική σκέψη και λογοτεχνία στις συζητήσεις και μαθήματα που όργάνωσε με θέμα τον σύγχρονο άνθρωπισμό στην ήθική, την πολιτική και την τέχνη. Οί εργασίες της σχολής διήρκεσαν ως το 1888, όταν ο Harris αναγκασθή να παραιτηθεί για να αναλάβει καθήκοντα έντεταλμένου Υπουργού της Παιδείας. Στον ίδιο τον Harris όφείλεται ή προαγωγή της κλασσικής γραμματείας και ή πρόταση να γίνει ύποχρεωτική ή εκμάθηση της αρχαίας Έλληνικής για την απόκτηση διπλώματος μέσης παιδείας.

Κατά τα τέλη του 19ου αιώνα και χάρη στην αξιοθαύμαστη άφοσίωση και εργατικότητα των Γερμανών κυρίως φιλολόγων, το σωθέν σώμα των έργων του Αριστοτέλους και το μεγαλύτερο μέρος των σχολιαστών του γίνονται προσιτά

---

2. Ο W. T. Harris, διευθυντής του περιοδικού, δημοσιεύει στα τεύχη του Ιανουάριου, Απριλίου και Ιουλίου 1871 το άρθρο του «The Philosophy of Aristotle», που ουσιαστικά ήταν συρραφή αποσπασμάτων από διάφορα έργα του Αριστοτέλους και από την Ιστορία της φιλοσοφίας του Έγελου. Το επόμενο έτος δημοσιεύει το άρθρο «Aristotle's Teleology» ως μέρος του «Υπομνήματος προς την Εκπαιδευτική Επιτροπή» του έτους 1872. Το ίδιο έτος εμφανίζεται στην Αγγλία το βιβλίο των G. Grote, Aristotle. Το τελευταίο άρθρο που έδημοσίευσε ο Harris στο περιοδικό εμφανίζεται το 1893 με τίτλο «Aristotle's Doctrine of Reason», με κατάδηλη την επίδραση του Έγελου. Πρβλ. F. B. Harmon, *The Social Philosophy of the St. Louis Hegelians* (New York, 1943).

σὲ συστηματικὲς ἐκδόσεις. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἓνας σεβαστὸς ἀριθμὸς νέων Ἀμερικανῶν φοιτητῶν, ποὺ ἀφοῦ τελείωσαν διδακτορικὲς σπουδὲς στὴν Εὐρώπη, ἐπέστρεψαν στὴν πατρίδα τους καὶ συνέβαλαν ἰδιαίτερα νὰ πάρει ἡ διδασκαλία τῆς φιλοσοφίας ἓναν πιὸ ὑπεύθυνο καὶ ἀνεξάρτητο χαρακτήρα καὶ θέση στὰ προγράμματα ἐγκύκλιων σπουδῶν στὰ πανεπιστήμια. Ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ἐστάθη δύσκολος. Τὴν περίοδο ἐκείνη κυριαρχοῦσε στὴν παιδεία ἓνας συντηρητικὸς ἰδεαλισμὸς, ποὺ ἐνῶ ἐξασφάλιζε τυπικὰ ἐπαφὴ μὲ τὴν Μεγάλῃ Παράδοση, οἱ ἐπαγγελματικοὶ τοῦ ἀντιπρόσωποι σκόπιμα ἀγνοοῦσαν ἢ παραμελοῦσαν τὸ ἀνθρωπιστικὸ ἰδανικὸ στὴν κλασσικὴ γραμματεία. Γιὰ νὰ μὴν τοὺς κατηγορηθεῖ ἔλλειψη ἐπιστημονικῆς σοβαρότητος, οἱ κλασσικοὶ ἐστρέφοντο κατὰ προτίμηση πρὸς τὰ προβλήματα τῆς καθαρῆς φιλολογίας καὶ γλωσσολογίας, παρόμοια ὅπως οἱ αὐστηροὶ μελετητὲς τῆς λογοτεχνίας ἐρευνοῦσαν τὴν Ἀγγλοσαξωνικὴ καὶ Γοτθικὴ γραμματεία. Μολαταῦτα ὁ φιλοσοφικὸς Ἰδεαλισμὸς συνέβαλε ἔμμεσα στὴν μελέτη τὸν Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους στὸ πρωτότυπο.

Οἱ πιὸ ἀξιόλογες καὶ κριτικὲς ἐρμηνεῖες τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ ποὺ ὑπεύθυνα προέβαλαν τὸν κλασσικὸν ἀνθρωπισμὸν στὴν Ἀμερικὴ, ἔγιναν ἀπὸ τοὺς ἡγέτες τοῦ φιλοσοφικοῦ Νατουραλισμοῦ (naturalism) στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ ἐρμηνεῖες αὐτὲς ὀφελήθηκαν κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν φιλολογικὴ ἀποκατάσταση τῶν κειμένων τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ἐπίδραση τῆς ἐξελικτικῆς βιολογίας στὸ φιλοσοφικὸ στοχασμὸ, καὶ τὸ ὀγκούμενο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἱστορικὴ μελέτη τῶν πολιτιστικῶν θεσμῶν καὶ ἀξιῶν, παρὰλληλα μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ ἐπῆραν οἱ κλασσικὲς σπουδὲς στὰ ἀναπτυσσόμενα προγράμματα μεταπτυχιακῶν σπουδῶν στὰ πανεπιστήμια τῆς Ἀμερικῆς.

Τρεῖς μεζόνες στοχαστὲς ξεχωρίζουν γιὰ τὴν προσπάθειά των νὰ μελετήσουν καὶ νὰ κατανοήσουν τὸν Ἀριστοτέλη. Ἐβγήκαν ἀπὸ τὴν ὁμάδα τῶν ὀλιγάριθμων ρηξικέλευθων Ἀμερικανῶν φιλοσόφων ποὺ προσέδωσαν στὴ σχολὴ τοῦ Νατουραλισμοῦ τὴν ὥριμη διατύπωση τῶν κεντρικῶν τῆς θέσεων: ὁ George Santayana (1863-1952), ὁ John Dewey (1859-1952), καὶ ὁ Frederick J. E. Woodbridge (1867-1940).

II. Ο ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΣ ΤΟΥ SANTAYANA

Ὁ Santayana ποὺ ἐγεννήθη στὴν Ἰσπανία καὶ ἀνετράφη στὴν Ἀμερικὴ, ἦταν ὁ πρῶτος ποὺ παρουσίασε μὲ ἐξαίρετη εὐγλωττία στὸ πεντάτομο ἔργο του, *Ἡ Ζωὴ τοῦ Λόγου* (1905-6), αὐτὸ ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του ἐπέζησε ἀπὸ τίς φυσικὲς θεωρίες τῶν Ἑλλήνων καὶ τὸν ἠθικὸ στοχασμὸ τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ὁ Santayana δὲν ἔγραψε εἰδικὸ σύγγραμμα γιὰ νὰ σχολιάσει τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους οὔτε συνέβαλε στὴν προώθηση φιλολογικῶν ἐργασιῶν. Ἡ ἐπιτυχία του ἔγκειται στὸ ὅτι προσέφερε ἔμμεσα μιὰ πρωτότυπη σύλληψη τῆς Ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας. Τὸ 1930, ὅταν δημοσίευσε τὸ ἀνασκοπικὸ τοῦ δοκίμιου «Μιὰ Σύντομη Ἱστορία τῶν Ἰδεῶν μου», ἀνέφερε τὰ ἑξῆς: «Ἡ ἀνάγκη γιὰ μιὰ

νατουραλιστική φιλοσοφία ως θεμέλιο κάθε περαιτέρω σοβαρής εργασίας ήταν για μένα φανερό από την αρχή» (σ. 8)³. Το φιλοσοφικό περίγραμμα που χρειαζόταν για να χτίσει το οικοδόμημα του το ανέκλυψε μετά από τη λήψη του πτυχίου από το Harvard University, όταν επήγε στη Γερμανία για ανώτερες σπουδές. Ως φοιτητής στην Αμερική είχε ενδιαφερθεί «για όλα τα θρησκευτικά και μεταφυσικά συστήματα, σκεπτικιστής απέναντι σε όλα, αισθανόμενος περιφρόνηση για κάθε ρομαντική λατρεία ή εξιδανίκευση του πραγματικού κόσμου» (σ. 10). Βαθύτατα ανήσυχος, ζητούσε να βρει μία παράδοση που να είχε παραδειγματικά ενσωματώσει και εκφράσει τη ζωή του λόγου. Και αναρωτήθη αν υπήρξε κάποτε λαός, που να καλλιέργησε με σάφεια φαντασία τρόπο ζωής που βασίστηκε πάνω στο λόγο, και ποιός να ήταν αυτός ο λαός.

«Μάλιστα», αναφωνεί με βεβαιότητα, «μια φορά μονάχα, από τους Έλληνες. Για τους Έλληνες όμως, τότε, γνώριζα πολύ λίγα: οί τομείς της φιλοσοφίας και των πολιτικών επιστημών στο Harvard δεν είχαν ακόμα ανακαλύψει ούτε τον Πλάτωνα ούτε τον Αριστοτέλη. Και ήταν με ιδιαίτερη ευχαρίστηση όταν άκουσα τον Paulsen στο Βερολίνο να μās μιλάει για την ηθική φιλοσοφία των Ελλήνων... Έδω επιτέλους υπήρχε μια επικύρωση της τάξεως και ωραιότητας των θεσμών των ανθρώπων που να πηγάζει μέσα από τις ιδέες των. Όμως, αν και διείδα ότι θα μπορούσα από εκεί κ' έμπρός να βρω στους Έλληνες το φυσικό στήριγμα και έρεισμα για την δική μου φιλοσοφία, δεν ήμουν αρκετά ώριμος ακόμη... Δέκα χρόνια αργότερα, το έτος 1896-1897, διάβασα συστηματικά Πλάτωνα και Αριστοτέλη κοντά στον καθηγητή Henry Jackson του Trinity College, Cambridge... Τίποτε δεν άλλαξε από τότε. Οί μελέτες εκείνες επλούτισαν βαθύτατα το νοῦ μου και αποτέλεσμα ήταν να γράψω το πολύτομο βιβλίο μου, *Η Ζωή του Λόγου*» (σ. 11-12).

Το πνεῦμα του Αριστοτελισμού που διαπερνά το σύγγραμμα αυτό έκανε βαθύτατη εντύπωση σε όσους το διάβασαν. Σε πλήρη συμφωνία με τον Αριστοτέλη, γράφει επιγραμματικά στον πρώτο τόμο το εξής: «Όλα τα ιδεώδη έχουν μια φυσική βάση, και κάθε τι το φυσικό έχει μιάν ιδεώδη τελείωση»⁴. Η πολιτική του φιλοσοφία, κυρίως ή θεωρία της φιλίας και οί απόψεις του για την ιδανική κοινωνία, διατυπώνονται παράλληλα με τις ιδέες του Αριστοτέλη, παρ' όλο που ο θαυμασμός του για τον Πλάτωνα υπήρξε εξ αρχής αδιάπτωτος. Ο Αριστοτελισμός του Santayana, καθηγητή πια στο Harvard, έγινε όροσημο για τη νέα στροφή που επήρε ο Νατουραλισμός. Η σκηνή δπου θα διαδραματισθεί ή επόμενη πράξη μεταφέρεται στο Columbia University.

---

3. «A Brief History of My Opinions», *Contemporary American Philosophy*, eds., Adams and Montague (New York, 1930). Αναδμ., *The Philosophy of Santayana: Selections*, ed. I. Edman (New York, 1953), σελ. 1-20. Χρησιμοποιείται έδω ή έκδοση του 1953.

4. G. Santayana, *The Life of Reason: Vol. I, Reason in Common Sense* (N. Y., 1905; 2nd ed., 1948, σ. 21.

Ὁ Ἀριστοτελισμός στὸ Columbia κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 20^{ου} αἰῶνα, στὴν περίοδο πού ὁ Ἀμερικανικὸς Νατουραλισμός συνδυάζεται μὲ τὸν πραγματισμό, προσθέτει στὸ ιδιόσυστατο αὐτὸ φιλοσοφικὸ κίνημα ἓνα τόσο οὐσιῶδες συστατικὸ πού θὰ ἔχει ὡς συνέπεια νὰ ὠριμάσει ἢ πιὸ ἀξιόλογη καὶ πρωτότυπη φιλοσοφικὴ σχολή στὸν Νέον Κόσμον.

Θὰ περιοριστῶ μόνο σὲ δύο κεφάλαια ἀπὸ τὴν φάση τῆς εἰσροῆς τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ στὰ φιλοσοφικὰ κινήματα τῆς Ἀμερικῆς. Κυρίως ἔχω ὑπ' ὄψη μου τὸν Woodbridge καὶ τὸν Dewey. Φιλόσοφοι καὶ οἱ δύο, ἀφομοίωσαν δημιουργικὰ τὰ μεγάλα διδάγματα τὸν Ἀριστοτελους. Ὁ C. F. Delaney, πού μελέτησε τὴν περίοδο αὐτὴ ἐτόνισε ὅτι «ἡ νατουραλιστικὴ ιδίως ἐρμηνεία τοῦ Woodbridge ἀπέβη ἢ παραδειγματικὴ προσέγγιση στὸν Σταγειρίτη»⁵. Ὅσο καὶ ἂν ἀληθεύει ἢ παρατήρηση αὐτή, τὸ γεγονὸς εἶναι ὅτι οὔτε ὁ Woodbridge οὔτε ὁ Dewey συνέγραψαν συστηματικὲς ἀναλύσεις τῶν ξακουστῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτελους. Ὁ Woodbridge ιδίως καθ' ὅλην του τὴ σταδιοδρομία, ἀπὸ τὸ 1880 καὶ ἐδῶθε, ἂν καὶ παρέμεινε μελετητὴς τῶν ἀρχαίων, μόλις κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τῆς ζωῆς του συνέγραψε τελικὰ τέσσερα δοκίμια πάνω στὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλη, γιὰ νὰ τὰ παρουσιάσει ὡς διαλέξεις στὸ Union College. Ἡ ἐπίδρασή του ὀφείλεται κυρίως στὰ σεμινάρια καὶ τὶς παραδόσεις του. Ἐπίσης φαίνεται καθαρὰ μέσα ἀπὸ τὶς διδακτορικὲς διατριβὲς πού γράφτηκαν κάτω ἀπὸ τὴν καθοδηγία του σὲ Ἀριστοτελικά θέματα.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου τὸν Dewey, *Ἀνασυνγκρότηση τῆς Φιλοσοφίας*, συναντοῦμε τὴν ἐξῆς πρόταση, πού θὰ μπορούσε νὰ τὴν ὑπογράμμιζε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ἢ ἴσως νὰ τὴν εἶχε γράψει καὶ ὁ Woodbridge: «Ἀναπολεῖται τὸ παρελθὸν ὄχι γιὰ αὐτὸ πού ὑπῆρξε, ἀλλὰ γιὰ αὐτὸ πού προσθέτει στὴ σύλληψη τὸν παρόντος»⁶. Ἡ φράση αὐτὴ ἐγκλείει καὶ τὸ κίνητρο καὶ τὴν ἐξήγηση πού δίνει ὁ Νατουραλισμός γιὰ τὴν κριτικὴ ἐκτίμηση τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας, καὶ ιδιαίτερά τῆς κλασσικῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Φημολογεῖται ὅτι φοιτητὲς τοῦ Dewey, κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1915-16, τὸν ρώτησαν ποῦ ἀνήκει σὲ σχέση μὲ τὰ διάφορα συστήματα καὶ κινήματα. Ὁ Dewey ἀπάντησε λακωνικά, «Ἡ ἀπάντηση ἐρχεται εὐκόλα. Ἀνήκω στὴν ἀναβίωση τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας». Ἦταν μία εὐστοχη ὅσο καὶ ἐπίκαιρη ἀπάντηση.

Εἶχε ἀρχίσει ἤδη μία γνήσια ἀναγέννηση, ἓνα ρεῦμα, νὰ μπεῖ στὸ προσκήνιο ἡ ὑπεύθυνη μελέτη τῶν μεθόδων καὶ ἀξιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὥστε νὰ γίνουν προσιτὰ τὰ πολύτιμα διδάγματα τῶν σὲ μιὰ νέα γενεὰ Ἀμερικανικῶν στοχαστῶν, πού ἀνυπομονοῦσαν νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἀπὸ τὴ στενότητα τῶν ἐπιστημολογικῶν συστημάτων τῆς Εὐρωπαϊκῆς καὶ Βρετανικῆς φιλοσοφίας.

---

5. C. F. Delaney, *Mind and Nature: A Study of the Naturalistic Philosophy of Cohen, Woodbridge and Sellars* (Notre Dame University Press, 1969), a. 101, σημ. 22.

6. John Dewey, *Reconstruction in Philosophy* (New York, 1920), Βελτ. ἐκδοσὴ 1950 (Mentor Book), Κεφ. 1^{ον}, σ. 29.

Δεν ἄργησε ὁμως, καθὼς ἦταν φυσικό, νὰ ἐπικρατήσῃ τὸ πνεῦμα τῆς ὠφελιμιστικῆς ἐπιλογῆς. Αὐτὰ ποὺ ὁ Woodbridge καὶ ὁ Dewey βρῆκαν ἀφομοιώσιμα μιλοῦν τόσο εὐγλωττα ὅσο καὶ ἐκεῖνα ποὺ ἀπέκλεισαν ἢ ἀποσιώπησαν. Ὅσο γιὰ τὸν τρόπο τῆς ἐρμηνείας ποὺ ἕκαστος υἰοθέτησε γιὰ τὴ μελέτη καὶ τὴ χρῆση τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομιάς, θὰ ἀναφερθῶ μόνο σὲ γενικὲς γραμμές. Ὁ Ἀμερικανικὸς νατουραλισμὸς θὰ μποροῦσε νὰ χαρακτηρισθεῖ ὡς ἓνα κίνημα ποὺ σὲ πολλὰ καὶ οὐσιαστικά του σημεία ἐμφανίζεται ὡς ἓνας ἀνασυγκροτημένος Ἀριστοτελισμὸς, κριτικὰ διευκρινισμένος καὶ ἐπιλεκτικὰ ἐμπλουτισμένος. Παρουσιάζεται ὡς μία δυναμικὴ καὶ συγχρονισμένη φιλοσοφία γιὰ νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ λύση μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων ποὺ παρέμειναν καθηλωμένα καὶ μισοφώτιστα ἐξαιτίας τῆς τελματώσεως ποὺ ὀφείλετο στὴν ἔμμονη ἀπασχόληση μὲ τὴν ἐπιστημολογία. Ἡ διαρχία τῆς μεταφυσικῆς τοῦ Descartes καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῆς θεοκρατικῆς ὄντολογίας, ἐπισημάνθηκαν ὡς τὰ πρωτεύοντα ἐμπόδια ποὺ ἔπρεπε νὰ παραμερίσει ὁ Νατουραλισμὸς γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πρόοδο καὶ τὴν ὠρίμανσή του.

Ἀπὸ μιὰν ἄλλη ἀποψη, ὁ Νατουραλισμὸς τῶν Ἀμερικανῶν εἶναι ἓνας Ἀριστοτελισμὸς ἀναζωογονημένος καὶ βασισμένος στὶς κατακτήσεις ποὺ ἐσημείωσε ἡ βιολογικὴ ἐπιστῆμη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ ἔδειξε ὅτι οἱ συνθήκες γιὰ μιὰ νέα σύνθεση βιολογίας καὶ φιλοσοφίας εἶχαν τὴν ἴδια πληρότητα ὕστερα ἀπὸ δύο χιλιάδες τριακόσια χρόνια. Ἡ δημοσίευση τοῦ ἔργου τοῦ Santayana, Ἡ Ζωὴ ἡ τοῦ Λόγου, ἐσήμανε μιὰ συγχρονισμένη ἀναγραφὴ τῆς Ἑλληνικῆς ἐμπειρίας καὶ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς σειρᾶς ἔργων γιὰ τὴν ἀνασκευὴ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ Woodbridge καὶ ὁ Dewey ἄκολουθοῦν τὸν ἴδιο δρόμο καὶ τὸν διευρύνουν γιὰ νὰ ἐπιτρέψῃ τὴ δημιουργία ἑνὸς νέου ἄθλου στὴν πνευματικὴ πορεία τῆς Ἀμερικῆς.

Ίσως πρέπει νὰ σταθῶ γιὰ μιὰ στιγμή στὸ σημεῖο αὐτό, γιὰ νὰ ἀναφέρω ἐδῶ μιὰ προφορικὴ γνώμη τοῦ Dewey καὶ τὸν William James. Φημιολογεῖται ὅτι ὁ Dewey εἶπε κάποτε γιὰ τὸ περίφημο ἔργο τοῦ James, Οἱ Ἀρχὲς τῆς Ψυχολογίας (Principles of Psychology), ὅτι συγγένευε πνευματικὰ μὲ τὸ Περὶ Ψυχῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, καὶ μάλιστα περισσότερο ἀπὸ ὅποιοδήποτε ἄλλο σύγγραμμα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τὸν Σταγειρίτη ὡς τὶς ἡμέρες μας⁷. Τὸ κύριο ἐρώτημα εἶναι τὸ ἐξῆς: Τί ἀκριβῶς ἐπιστεναι, ὁ Woodbridge καὶ ὁ Dewey, ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀναστηθεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα καὶ νὰ ξαναμπεῖ στὴν σύγχρονη ζωὴ; Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε πρέπει πρῶτα νὰ καταλάβουμε τί ὁδήγησε τὸν Woodbridge στὴν ἀναζήτησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ, καὶ εἰδικὰ τὸν Ἀριστοτέλους. Ἐδῶ πρόκειται ὄχι γιὰ κάποιο ἀρχαιοδιφικὸ ἐνδιαφέρον, ἀλλὰ κυρίως γιὰ ἓνα φιλοσοφικὸ ἐπιχείρημα ποὺ καθορίζει τόσο τὶς ἀνησυχίες ὅσο καὶ τὸν ὀρίζοντα τῆς φιλοσοφίας, ὅπως τὴν ἐννόησε ὁ Woodbridge.

Τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ Woodbridge σπούδαζε φιλοσοφία στὸ Βερολίνο (1892-1894) μὲ τὸν Paulsen, τὸ Ἀριστοτελικὸ ρεῦμα ποὺ εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ

7. Αναφέρεται ἀπὸ τὰν Walter B. Veazie, «John Dewey and the Revival of Greek Philosophy», University of Colorado Studies, Series in Philosophy, No 2 (1961), a. 5.

Trendelenburg ήταν ακόμα ισχυρό. Σαράντα χρόνια αργότερα, ο Woodbridge έδημοσίευσε το αυτοβιογραφικό του δοκίμιο «Έξομολογήσεις» (Confessions, 1930), όπου μάς έδωσε ένα σκιαγράφημα του ξεκινήματός του. Μας πληροφορεί για κάποιο θεωρητικό σχήμα που νέος τότε ιδεαζόταν για «μία σύνθεση του Αριστοτέλους με τον Spinoza σε συγκεκριασμό με τον εμπειρισμό τον Locke, με την πεποίθηση ότι θα ήταν χρήσιμη στην προσπάθεια να απαλλαγοῦμε από την σύγχυση που καταδυνάστενε τη νεώτερη φιλοσοφία...»⁸. Χωρίς τη συμβολή του Αριστοτελικού Νατουραλισμού, καταλήγει μεταξύ άλλων, δεν θα απομακρυνθοῦμε από το «μέγα σφάλμα των μεταφυσικῶν διανοητῶν». Έννοεῖ το ἑξῆς: «Εἶναι ἡ ὑπόθεση ὅτι οἱ ἐπιπτώσεις τοῦ ὑπαρκτοῦ εἶναι καὶ αἰτίες του, καὶ ἐπομένως ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ μάς φέρει σὲ κάτι πιὸ θεμελιακὸ κι ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ ὄντα, ἢ πρὶν ἢ καθ'αὐτὸ ἀσχετο πρὸς αὐτά»⁹.

Όταν στὰ πρῶτα φοιτητικά του χρόνια διάβασε λίγο Hegel τὸν ἐντυπώσισε ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ὀργανικὴ ἐνότητα τῆς ἐμπειρίας, σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὰ πού ἔμαθε γιὰ τὴν Καντιανὴ φιλοσοφία καὶ τὴν Ἀγγλικὴ συνειρμικὴ ψυχολογία. Αργότερα, σὰν διάβασε Αριστοτέλη, μάς λέγει, «εἶδα ὅτι ὁ Hegel δὲν ἔκανε τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ τοποθετήσῃ τὸν Αριστοτέλη ἀνάποδα, καὶ μάλιστα μὲ ἀδέξιο τρόπο»¹⁰. Μὲ ἀναπτρωμένο ἐνθουσιασμό στρέφεται πρὸς τὸν Αριστοτέλη, «ὁ ὁποῖος εἶχε ἤδη εἶπει ὅλα ὅσα εἶχα σκεφθεῖ ἢ θὰ μποροῦσα ποτὲ νὰ ἐκφράσω». Καὶ ἀκολουθεῖ ἡ πιὸ σημαντικὴ παραδοχή:

Οφείλω στὸν Αριστοτέλη τὴν ἔννοια τῆς μεταφυσικῆς καὶ τὴν ἀγάπη μου γι' αὐτήν. Ὅσο γιὰ τὰ λάθη καὶ τὶς πασαλείψεις του, τὰ γνωρίζω πολὺ καλὰ ὅσο καὶ κάθε ἄλλος. Γνωρίζω ἐπίσης πόσο ἡ ἱστορία τὸν ἔχει διαστρέφει καὶ τὸν προβάλλει ὡς τύραννο τὸν ἀνθρωπίνου στοχασμοῦ. Κι αὐτὸ γιατί λίγοι πράγματι τὸν ἐδιάβασαν καὶ τὸν μελέτησαν, ἢ καὶ γιατί τὸν ἐδιάβασαν καὶ τὸν μελέτησαν μὲ μία παιδεία πού ἦταν ἤδη προκατειλημμένη ἀπὸ τὴν ἴδια τῶν τῆ γλώσσα καὶ ιδέες¹¹.

Ἡ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας τὸν ἀπῆλλαξε ἀπὸ τὸν νεανικὸ του ιδεοκρατισμό. Στὸν Αριστοτέλη, πέρα ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῶν εἰδῶν καὶ τῶν φυσικῶν μεταβολῶν, συνήντησε τὸν διανοητὴ πού κατενόησε πῶς καὶ γιατί στόχος τῆς νοήσεως εἶναι ἡ θ ε ω ρ ί α, τὸ καταξιωμένο ὄραμα τοῦ τί ὑπάρχει, καὶ πῶς τὸ ἀντικείμενο τῆς ἐμπειρίας ἀνυψώνεται σὲ ὄν νοητόν. Στὸ Π ε ρ ῖ Ψ υ χ ῆ ς τοῦ Σταγειρίτη βρῆκε τὶς κατάλληλες ιδέες γιὰ μία πληρέστερη φιλοσοφία τοῦ πνεύματος, πού ἐξ ἴσου θὰ ἔθεταν τὰ θεμέλια γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ καὶ πάλι ἡ μεταφυσικὴ ὡς μελέτη τοῦ ὄντος. Μόνο σὲ μιὰ τέτοια βάση ἐπίστευε ὁ Woodbridge

---

8. Πρώτη δημοσίευση, *Contemporary American Philosophy*, eds., Adams and Montague, Vol. II (New York, 1930), σσ. 415-38. Ἀναδημ., F. J. E. Woodbridge, *Nature and Mind*, ed. S. Lamprecht (New York, 1937), ἀναφ. στήν ἐκδοση 1937, σ. 5.

9. Αὐτόθι, σ. 7.

10. Αὐτόθι, σ. 9.

11. Αὐτόθι, σσ. 21-22.

θα τελεσφοροῦσε ή τόσο αναγκαία για την εποχή μας κριτική των νεωτέρων ἐπιστημολογιῶν καὶ μεταφυσικῶν δυῖσμων.

Ὁ Woodbridge ἀφομοίωσε τὸν Ἀριστοτέλη σταδιακὰ καὶ μὲ σημαντικὲς μεταλλαγές, πὺ ἀντανεκλοῦν τὶς προσπάθειες του νὰ τοποθετήσει τὴν Ἑλληνική φιλοσοφία στὰ εὐρύτερα πλαίσια μιᾶς θεωρίας τῆς ἱστορίας. Μέσα στὰ συγγράμματά του βρίσκουμε ἕναν «πρώιμο» καὶ ἕναν «ὑστερον» Ἀριστοτέλη. Ἡ μετάβαση ἔχει τὴν ἐξήγησή της.

Τὸ 1916 δίνει μιὰ σειρά διαλέξεων στὸ University of North Carolina, μὲ γενικὸ τίτλο «Ὁ Σκοπὸς τῆς Ἱστορίας», καὶ διατυπώνει τὴν γνώμη ὅτι ἡ ἔρευνα τῆς ἱστορικῆς ροῆς δὲν ὀδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψη σκοποῦ ἢ σκοπῶν, δηλαδή «κάποιου μελλοντικοῦ γεγονότος πρὸς τὸ ὁποῖο ἡ ὅλη δημιουργία κινεῖται καὶ πὺ προεικάζει τὰ παρωχημένα συμβάντα»¹². Ἡ μόνη σημασιολόγηση πὺ ἐπίτρεπεται εἶναι ἐκείνη πὺ εἰσάγει ὁ ἱστορικὸς σύμφωνα μὲ τὶς ἀνάγκες του, γιὰ νὰ κάνει κάποιες διασυνδέσεις γεγονότων καὶ νὰ τὰ καταστήσει καταληπτά.

Ἐπομένως ἔχομε τὸσους σκοποὺς στὴν ἱστορία ὅσοι εἶναι καὶ οἱ συγγραφεῖς τῶν ἱστοριῶν. Ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ εἶναι νὰ προσέχει τὴν ἀλήθεια τῶν συμβάντων καὶ νὰ προωθεῖ τὴν κατανόηση τῶν. Κατὰ τὸν Woodbridge ἡ ἀλήθεια τῆς ἱστορίας εἶναι προοδευτική, πὺ σημαίνει ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος πὺ ἔγραψε ὁ Grote ὑπερέχει ἐκείνης τοῦ Ἡροδότου, κι αὐτὸ ὀφείλεται στὸν μεταγενέστερο ἐμπλουτισμὸ τῆς γνώσεως. Ὑπάρχουν τὸσες Ἑλλάδες ὅσοι εἶναι καὶ οἱ ἱστορικοὶ της. «Πραγματική» Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει, ὅπως δὲν ὑπάρχει καὶ «πραγματικὸς» Πλάτων. Ὁ pluralism, ἡ πολυαρχία τῆς ἱστορίας καὶ τῶν προσωπικοτήτων, ἀποκλείει τὴν τελειωτική καὶ αὐθεντική περιγραφή τῶν συμβάντων. Ἐπιτρέπει μόνον συνεχῇ ἐμπλουτισμὸ. Τὸ συμπέρασμα εἶναι ὅτι ὁ «Πλάτων» τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ ἐκάστοτε «Πλάτων» πὺ οἱ γενεές μελετητῶν τῶν Διαλόγων ζήτησαν νὰ κατανοήσουν γιὰ νὰ ἐμπλουτίσουν τὴ ζωὴ τῶν.

Στὰ 1916 ὁ Woodbridge εἶχε κατασταλάξει στὴν ἐξῆς θέση: ἡ μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας γίνεται ὄχι γιὰ νὰ ἀνακαλύψουμε πῶς οἱ Ἕλληνες ἔβλεπαν τὸν ἑαυτὸ τους καὶ τὰ ἔργα των, ἀλλὰ ποιὰ σημασία παίρνει ἡ φιλοσοφία τῶν στὴ δική μας ζωὴ. Ἐδῶ καταφαίνεται ὁ πραγματιστικὸς συσχετισμὸς ὡς κανόνας τὸν ἱστορικοῦ τῆς φιλοσοφίας. Μὲ ὑπεύθυνο τρόπο ὁ Woodbridge ἐδήλωσε παράλληλα τὴν ἀφοσίωσή του πρὸς τὰ ἰδανικά τῶν Ἑλλήνων, ἀναγνωρίζοντας τὰ ὡς θεμελιακὲς ἀρχές τὸν ἄριστον βίου.

Πίσω στὸ 1901, ὅταν ἐδημοσίευσε τὸ δοκίμιό του «Ἡ Κυρίαρχη Ἀντίληψη τῆς Πρώιμης Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας»¹³, ὑποστήριξε τὴ γνώμη ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν κατενόησε σωστὰ τὰ «συμβάντα», καὶ συνεπῶς παρερμήνευσε τοὺς πρώτους Προσωκρατικούς, γνώμη πὺ ἀργότερα ἀναίρεσε μὲ τὴν ἀποσιώπηση.

12. F. J. E. Woodbridge, *The Purpose of History* (New York, 1916,1).

13. «The Dominant Conception of the Earliest Greek Philosophy *Philosophical Review*, Vol. X (1901), σσ. 359-74.

Τὸ 1912 γράφει ἓνα σημαντικό ἄρθρο μὲ τίτλο «Φιλοσοφία» μὲ σκοπὸ νὰ κάνει νέον ἀπολογισμὸ τῶν ἀπόψεων τὸν γιὰ τοὺς ἀρχαίους.

Δύο, δηλώνει, εἶναι τὰ μεγάλα διαφέροντα τῶν Ἑλλήνων: ἡ τάξη τῆς φύσεως καὶ ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ πρῶτο ἀνήκουν οἱ Προσωκρατικοί, στὸ δεῦτερο οἱ στοχαστὲς καὶ ποιητὲς τῆς Ἀθήνας. Καὶ γνωμοδοτεῖ ὅτι ὁ Πλάτων, ἐκφραστὴς τῶν πεταγμάτων τοῦ νοῦ, δημιουργεῖ ὄχι σύστημα φιλοσοφικό, ἀλλὰ τὸ δράμα τοῦ ἑταστικοῦ πνεύματος. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι ὁ ἀνθρωπιστὴς ποὺ συνενώνει τὴ φύση μὲ τὴν ἀνθρωπότητα. Καὶ συνοψίζει τὴν ἀποτόλμη γνωμάτευση τὸν μὲ τὸ ἐξῆς ἀπόσπασμα:

Ὑπάρχουν δύο τύποι φιλοσοφίας, ποὺ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι ἐντελῶς ἀπαράδεκτοι —ὁ ἓνας ἐπιμένει νὰ βλέπει τὴ φύση σὰν ἓνα δράμα ὅπου ὁ ἀνθρώπος εἶναι, ἀπλῶς, θεατὴς ἢ σκηνοθέτης. Ὁ ἄλλος τύπος ἀναζητεῖ ἓνα νόημα γιὰ τὴν ἀνθρώπινη ζωὴ ἔξω ἀπὸ τὴ φυσικὴ ἱστορία τὸν ἀνθρώπου καὶ τὴν σύλληψη τῶν δυνατοτήτων της¹⁴.

Εἶναι μία ὀρθὴ καὶ δίκαιη παρατήρηση, ἀπὸ τὴν ὁποίαν πολλὰ θὰ ὀφελοῦντο οἱ διάφοροι ὁπαδοὶ τοῦ Πραγματισμοῦ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τὸν Dewey, ἂν τὴν προσεχαν μὲ τὴ δέουσα σοβαρότητα.

Τὴ μόνη μονογραφία ποὺ ἔγραψε ὁ Woodbridge γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη τὴ στήριξε στὶς διαλέξεις ποὺ ἔκαμε τὸ 1930, προσκεκλημένος ἀπὸ τὸ Union College καὶ ποὺ δυστυχῶς δὲν ἔγινε γνωστὴ. Τὸ χειρόγραφο παραμελήθη καὶ ἐτυπώθη τριάνταπεντε χρόνια ἀργότερα (1965), μὲ τίτλο Ἡ Θεώρησις τῆς Φύσεως κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη (Aristotle's Vision of Nature)¹⁵. Ἐδῶ γίνεται καταφανὴς πλέον ὁ Ἀριστοτελισμὸς τοῦ ἴδιου τοῦ Woodbridge ὡς τὸ ἀποκορύφωμα τῆς ἐπιδράσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ πνεύματος σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς συγχρόνους ἐρμηνευτὲς καὶ θιασῶτες του, γιὰ τὸ ὁποῖο εἶχε εἶπει τὸ 1908 ὅτι «παρήγαγε τὴν πιὸ ὑπέροχη ἠθικὴ καὶ τὴν πιὸ σημαντικὴ φιλοσοφία ποὺ ἡ ἀνθρώπινη ἐφευρετικότης διενόηθη»¹⁶. Ἄν καὶ τὸ βιβλίον αὐτὸ δὲν ἐσχολιάσθη, ἡ συμβολὴ τοῦ Woodbridge στὴν ἀναβίωση τοῦ Ἀριστοτέλους ὑπῆρξε τεράστια. Ἐπηρέασε βαθύτατα τὸν Dewey καὶ τὸν ὥθησε νὰ μελετήσῃ τοὺς ἀρχαίους. Ὁ ἐμβριθὴς ἱστορικός τῆς φιλοσοφίας, ποὺ διεδέχθη τὸν Woodbridge στὴν ἔδρα τὸν, ὁ John Herman Randall, Jr., γράφει χαρακτηριστικὰ ὅτι ἡ ἀναβίωση τὸν Ἀριστοτελισμοῦ στὸν Ἀμερικανικὸ Νατουραλισμὸ ἔλαβε στὴ φιλοσοφία τοῦ Dewey τὴν πληρέστερη καὶ γονιμώτερη ἐκφρασὴ του. Τὸν ἀποκαλεῖ «πιὸ Ἀριστοτελικὸ καὶ ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Ἀριστοτέλη»¹⁷.

14. Δημοσιεύθη στὸν τόμο (συλλογικὸ) Greek Literature (New York, 1912), «Philosophy», σσ. 209-28. Ἀναφ. σ. 227.

15. F. J. E. Woodbridge, Aristotle's Vision of Nature (New York, 1965), ἐπιμ. J. H. Randall, Jr.

16. Ἔτσι στὸ ἄρθρο του, «Naturalism and Humanism», Hibbert Journal, Vol. VI (1907 Γ1908]), σ. 84.

17. John Herman Randall, jr., «Dewey's Interpretation of the History of Philosophy στὸν τόμο The Philosophy of John Dewey, ed. P. A. Schilpp (New York, 1939)

IV. Ο JOHN DEWEY ΚΑΙ Η ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΙΣΜΟΥ

Παρά την πνευματική του συγγένεια, με τὸν Ἀριστοτέλη, ὁ Dewey ἐπίμονα ἀρνήθηκε νὰ ἀναθεωρήσει τὶς δογματικὲς ἐπιφυλάξεις πὺν εἶχε διατυπώσῃ. Σὲ διάφορα γραπτὰ του καταφέρεται μὲ καυστικὸ τρόπο ἐναντίον τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Μολαταῦτα πρέπει νὰ τοῦ ἀναγνωρίσουμε ὅτι ἐτόνισε τὴ σημασία τὸν Ἀριστοτελισμοῦ ὡς γόνιμο τρόπο τοῦ φιλοσοφεῖν καὶ ἐργάζεσθαι πάνω στὰ προβλήματα ἑνὸς συγκεκριμένου πολιτιστικοῦ χώρου καὶ περιόδου. Δηλώνει ὅτι «Ἀριστοτελισμός» δὲν σημαίνει στατικὲς ἀρχὲς καὶ μεθόδους πὺν δουρικὰ καὶ δογματικὰ υἱοθετοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ ἰδιάζουσες συνθήκες. Μὲ εὐστοχη ἀνάλυση ἐποποθέτησε τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας τῆς Ἀριστοτελικῆς λογικῆς γιὰ τὴν ἐποχή μας, τὸ 1938, μὲ τὸ σύγγραμμα του, *Λογικὴ: Ἡ Θεωρία τῆς Ἐρεῦνης*:

Θὰ ἦταν ἀπολύτως ἐσφαλμένο, ὅταν μιᾶμε ἱστορικὰ γιὰ τὴν Ἀριστοτελικὴν λογικὴν, νὰ θεωροῦμε κριτικὴ τῆς λογικῆς αὐτῆς, στὴν ἀρχικὴ τῆς διατύπωση, τὸ ὅτι συνδέεται μὲ τὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμό. Ὡς ἱστορικό, γραπτὸ μνημεῖο, εἶναι ἄξιο θαυμασμοῦ. Ὡς ὀλοκληρωμένο καὶ διεισδυτικὸ σύγγραμμα πάνω στὸ λόγο καὶ ξέχωρα ἀπὸ διεργασίες μὲ τὶς ὁποῖες ὁ λόγος ἀποβαίνει ἀποτελεσματικός, εἶναι πράγματι ἄψογο... Σήμερα ἔχομε ἀνάγκη ἀπὸ λογικὴ πὺν ὑπηρετεῖ τὴ σύγχρονη ἐπιστήμη καὶ πολιτισμό, δηλαδὴ αὐτὸ πὺν ὁ Ἀριστοτέλης ἔπραξε γιὰ τὴν ἐπιστήμη καὶ πολιτισμό τῆς ἐποχῆς του. (σσ. 93-95)¹⁸.

Ἐδῶ ὁ πολεμικὸς τόνος ἔχει κατευνάσει. Προέχει ἡ ἀναγνώριση ἑνὸς προτύπου πὺν μένει ἀναντικατάστατο στὴ μακρὰ ἱστορία τῆς λογικῆς. Σὲ ἄλλα συγγράμματά του ὅμως, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτελισμὸς διαφαίνεται καθαρὰ καὶ στὴ μέθοδο καὶ στὸ ἀντικείμενο, οἱ ἐπιφυλάξεις προβάλλονται ἔντονα αὐστηρές. Ἀντιτίθεται ὁ Dewey, καὶ μάλιστα μὲ προφανῇ ἐπιθετικότητα, στὶς Ἀριστοτελικὲς θέσεις, ἢ μᾶλλον σὲ ὅτι ἔχει ἔμμονα ἐκλάβει ὡς ἄκαμπτα δόγματα, θέσεις πὺν θεωρεῖ ὅχι μόνον ἀπαρχαιομένες ἀλλὰ καὶ ἐπιβλαβεῖς γιὰ τὴ σύγχρονη φιλοσοφία τῆς ἠθικῆς καὶ θεωρίας τῆς φύσεως. Παραθέτω μερικὰ δείγματα. Γιὰ τὴν ἠθικὴ τοῦ Ἀριστοτέλους γράφει ὅτι ἦταν ἄκαμπτη, μὲ καθηλωμένους σκοποῦς, ἠθικὴ συνεπὴς καὶ συστηματικὴ πὺν ὁ Ἀριστοτέλης «ἐπέβαλε στὸν Δυτικὸ πολιτισμό καὶ πὺν διήρκτησε δύο χιλιάδες χρόνια». Στὸ πιὸ γνωστό του ἔργο, *Ἐμπειρία καὶ Φύση*, θεωρεῖ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπεύθυνο γιὰ τὴν ἐπικράτηση μιᾶς φυσικῆς καὶ μεταφυσικῆς, ταυτόχρονα σφαλερὲς καὶ ἐπιζήμιες γιὰ τὴν πρόοδο τῶν ἐπιστημῶν¹⁹. Τὸ λάθος ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔθεσε τὰ σταθερὰ καὶ ἀμετάβλητα εἶδη τῶν ὄντων πάνω ἀπὸ τὴ δυναμικὴ ροὴ τῆς πραγματικότητας, πάνω ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ καὶ τὴ μεταβολὴ τῶν δομῶν καὶ ἀξιῶν μέσα στὸ γίγνεσθαι. Ἐδῶ κρίνει ὁ θιασώτης τῆς ἐξελικτικῆς βιολογίας. Τὰ ἴδια ἐπανελάβε ὅταν ἔδωσε τὶς περίφημες Gifford Lectures τὸ 1929, πὺν δημοσιεύτηκαν κατόπιν μὲ τὸν

¹⁸. John Dewey, *Logic: The Theory of Inquiry* (New York, 1938), σ. 102.

¹⁹. John Dewey, *Experience and Nature* (La Salle, Illinois, 1956j. *Πρώτη ἐκδοχή*: 1925).

τίτλο Ἡ Ἐπιδίωξη τῆς Βεβαιότητος²⁰. Ἐδῶ ἀποδοκιμάζει γενικὰ τὸν καθοριστικὸ τρόπο πὺν οἱ Ἑλληνας χρησιμοποίησαν νὰ λύσουν τὸ πρόβλημα τῆς γνώσεως. Τοὺς κατηγορεῖ ὅτι καλλιέργησαν τὴν «θεαματικὴ θεωρία τῆς γνώσεως». Ἐξεφράσθη μὲ βεβαιότητα ὅτι οἱ Ἑλληνας ἐτόνισαν μόνον τὸν νοητικὸ τρόπο τῆς ἐμπειρίας, καὶ ὅτι οἱ Ἑλληνας ἦσαν προπαντὸς «γνώστες», στάση πὺν τοὺς καλλιέργησε τὴν ἀθεράπευτη τάση νὰ μετατρέπουν τὰ αἰσθητικὰ πρότυπα, γιὰ τὰ ὅποια εἶχαν βαθύτατη ἐκτίμηση καὶ προτίμηση, σὲ ἰδανικὰ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ πρακτικοῦ βίου.

Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ ἂν ἔλεγαμε ὅτι ὅλες οἱ νέες ἐρμηνεῖες πὺν βγήκαν ἀπὸ τὰ πνευματικὰ ἐργαστήρια τῶν Ἀμερικανῶν φιλοσόφων τῆς περιόδου αὐτῆς συνενώνονται μέσα στὶς ρηξικέλευθες ἀναλύσεις τοῦ Dewey. Ἡ διασταύρωση τῶν διακλαδώσεων τοῦ Νατουραλισμοῦ ἐπέρασε ἀπὸ μία περίοδο δοκιμασίας καὶ ἀναπόφευκτης συγχύσεως, ὅπως συνήθως συμβαίνει σὲ σοβαρὲς προσπάθειες πνευματικῆς προσαρμογῆς καὶ συγκεκριασμοῦ νέων ἰδεῶν μὲ τὶς μεγάλες παραδόσεις. Τὰ ἔργα τοῦ Dewey εἰδικὰ ἀφθονοῦν σὲ κριτικὲς ἀναλύσεις τῶν ἀπόψεων τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων. Ὅμως, οἱ συνήθως καυστικὲς τοῦ ἀνασκοπήσεις τῆς κλασσικῆς κληρονομιάς δὲν ἔχουν οὔτε τὴν ἴδια χάρη οὔτε ἔγιναν μὲ τὸν προσεκτικὸ χειρισμὸ τῆς ἱστορίας πὺν διαπνέει τὰ συγγράμματα τοῦ Santayana καὶ τοῦ Woodbridge. Ὁ Dewey παραμένει ἀποφασιστικὰ ἓνας σύγχρονος, πὺν στρέφει ὅλη τὴν προσοχή του στὴν ἐξέταση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας. Προσηλώνει τὸ κριτικὸ του βλέμμα στὴν ἀνάγκη νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ συστατικὰ τῶν προβληματικῶν καταστάσεων τῆς γενιᾶς του γιὰ τὴν ἐξεύρεση νέων δημιουργικῶν λύσεων. Ἡ στάση αὐτή, πὺν δείχνεται ἐκδηλη καὶ στὸ συγγραφικὸ του ὕφος, δίνει στὶς ἀναζητήσεις του τὴ χροιά τοῦ ἀδέκαστου καὶ αὐστηροῦ κριτῆ τοῦ παρελθόντος, ὅταν πρόκειται μάλιστα γιὰ ἀξιολογικὸ διάλογο πάνω σὲ τρέχοντα πολιτιστικὰ θέματα. Ἡ ὄψη τούτη τὸν Dewey προβάλλεται ἀναπόφευκτα κάθε φορὰ πὺν ἡ συζήτηση ἐπιβάλλει τὸ διαχωρισμὸ τὸν ἔργου του ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ τόσο παρεξηγημένου ἀπὸ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴ νεώτερη σκέψη, καὶ ὅμως τόσο κοντινοῦ συμμάχου τοῦ Dewey.

Ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ πολεμικὴ πὺν ἀσκεῖ ὁ Dewey στὶς ἱστορικὲς του ἐπισκοπήσεις, ἀκολουθεῖ ἐσφαλμένη πορεία. Φαίνεται καθαρὰ ὁ ὠφελιμιστικὸς τοὺς χαρακτήρας, πὺν συμβαδίζει μὲ τὴν τάση τοῦ Dewey νὰ ἀποδίδει στοὺς Ἑλληνας ὅλα τὰ σφάλματα καὶ συντηρητικὰ στοιχεῖα πὺν θεωροῦσε ὑπεύθυνα

---

20. John Dewey, *The Quest for Certainty* (New York, 1929). Κυρίως ἡ «ἀπάντηση» τοῦ Dewey, στὸν τόμο τοῦ Schillp. σημ. 17, ὁ.π.

Thornstein Veblen, *The Theory of Leisure Class* (New York, 1899). Modern Library Edition, 1934. Γράφει ὁ Veblen: «From the days of the Greek philosophers to the present, a degree of leisure and of exemption from contact with such industrial processes as serve the immediate everyday purposes of human life has ever been recognized by thoughtful men as a prerequisite to a worthy or beautiful, or even a blameless, human life. In itself and in its consequences the life of leisure is beautiful and ennobling in all civilized men's eyes», a. (37-38).

για την επιβράδυνση της κοινωνικής προόδου και την άτελη θρησκευτική χειραφέτηση του νεωτέρου κόσμου. Η πολεμική αυτή συνδέεται και με τον ισχυρισμό ότι η Έλληνική έμφαση που έδόθη στο γνωστικό τρόπο της έμπειρίας ήταν ριζωμένη στη «θεωρία του ελεύθερου χρόνου», που διετύπωσε πρώτος ο Thornstein Veblen, ότι δηλαδή η κοινωνική τάξη, που κατέχει τις άνεσεις και τα υλικά μέσα, κατοχυρώνει τη διαίωνα της με το να ασκεί έλεγχο πάνω στις γνώσεις²¹. Στο βιβλίο τον, που έτυπωσε το 1899, ο Veblen υποστήριξε ότι στα Πολιτικά του Αριστοτέλους προέχει το ιδεώδες του «εὐπατρίδη», ατόμου με εισόδημα, αλλά χωρίς επάγγελμα — πανομοιότυπο των γεωκτημόνων του Νότου κι όχι των Αθηναίων του 433 π.Χ. Πεισμένος για την αλήθεια του εὐρήματος τον, έκυτρησε αμείλικτα τον Αριστοτέλη. Η επιρροή του Veblen πάνω στο Dewey έφανε καθαρά κυρίως μέσα όσιο τον τρόπον που προσπάθησε να συσχετίση φιλοσοφικά συστήματα και κοινωνικά προβλήματα.

Η πολεμική στάση του Dewey, παρὰ τις διακυμάνσεις της κατά την περίοδο της ώριμότητάς του, κατηνύαθη πολὺ αργότερα, όταν τελικά αποφάσισε να τοποθετεί τις αναλύσεις μετά από την προσεκτική χαρτογράφηση των ιστορικών και πολιτιστικών συνθηκών ως το πραγματικό υπόβαθρο των αξιών. Πρὸς τὸ τέλος της σταδιοδρομίας του έγραψε άρθρα και δοκίμια που επεσήμαιναν την εὐθύνη για τὰ ένοχλητικά άμβλυματά της νεωτέρας φιλοσοφίας, όχι πια με την αναγωγή όλων των αἰτιών στην κλασσική Ελλάδα, αλλά στην ιστορική τους μήτρα: τις έπίμονες διαρχίες της νεότερης έπιστημολογίας, τον διαχωρισμόν μεταξύ πραγματικού και φαινομενικού κόσμου, του φυσικού και του ψυχικού, της έμπειρίας και της φύσεως, ώσαν να ήσαν κόσμοι στεγανά χωρισμένοι. Κατάλαβε τελικά ότι τέτοια άποκνήματα δέν χωρούσαν άτους Έλληνικούς χιτώνες.

Η λανθασμένη εκτίμηση του Έλληνικού στοχασμοῦ άρχισε από τὰ φοιτητικά του χρόνια, όταν έδιαβαζε ιστορία με τὰ διαφέροντα του νέου διανοουμένου Αμερικανού που άποσκοπούσε, κατά προσέγγιση του προτύπου του Emerson, να γίνει λιγότερο Βρετανός, λιγότερο Εὐρωπαῖος και ακόμα λιγότερο Χριστιανός. Αποτέλεσμα ήταν να υποτιμᾷ τον Αριστοτέλη και να δείχνει προτίμηση για τον Πλάτωνα, αλλά έναν Πλάτωνα «δραματικό, διαλεκτικό συζητητή, άδογματίστο στη θήρα της γνώσεως». Ο Dewey έθαυμαζε έναν Πλάτωνα που τὰ θεωρητικά του πετάγματα πάντοτε κατέληγαν σε μιὰ κοινωνική και πρακτική Ίδέα για δράση, χωρίς καμμιὰ σχέση με τον μεταφυσικό φιλόσοφο που οί

---

²¹. Thornstein Veblen, *The Theory of Leisure Class* (New York, 1899). Modern Library Edition, 1934. Γράφει ο Veblen: «From the days of the Greek philosophers to the present, a degree of leisure and of exemption from contact with such industrial processes as serve the immediate everyday purposes of human life has ever been recognized by thoughtful men as a prerequisite to a worthy or beautiful, or even a blameless, human life. In itself and in its consequences the life of leisure is beautiful and ennobling in all civilized men's eyes», α. (37-38).

σχολιαστές τῶν Διαλόγων εἶχαν μετατρέψει σὲ «πρότυπο πανεπιστημιακοῦ καθηγητοῦ»²².

Τὴν πρώτη σοβαρὴ ἐπαφὴ τοῦ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη (ὀφείλει στὸν καθηγητὴ καὶ κατόπιν συνάδελφό τοῦ G. S. Morris. Ἦταν ἓνας Ἀριστοτέλης κομμένος πάνω στὰ μέτρα τῆς ἰδεαλιστικῆς θεολογίας ἐνὸς χριστιανικὰ προσανατολισμένου καὶ (Ἀμερικανοποιημένου) Ἐγελιανισμοῦ. Μὲ ἀλλὰ λόγια ἐπρόκειτο γιὰ ἓναν «παραδεκτὸν» Ἀριστοτέλη, τοῦ ὁποῦ ὁ στοχασμὸς ἀποκορυφώνεται μὲ τὸ «Λάμβδα» στὸ Μετὰ τὰ Φυσικά. Βασιζόμενος σὲ μιὰ τόσο λειψὴ εἰκόνα, ἀδίστακτα ἀπέδιδε στὸν Ἀριστοτέλη ὅ,τι σφαλερὸ καὶ ἀντιπροοδευτικὸ εἶχε ἡ ἀρχαία φιλοσοφία. Ἔτσι ὁ Ἀριστοτέλης κατάντησε στατικός, τυπικός, ἀντι-πειραματικός, συντηρητικός.

Ἡ δημιουργικὴ ἐπαφὴ μὲ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς μακροχρονίου συνεργασίας καὶ φιλίας μὲ τὸν Woodbridge. Τὸ 1906 ἐγίνε μετακλήση ἀπὸ Dewey γιὰ καθηγητὴς στὸ Columbia University. Ἐδῶ παρακολουθοῦμε μιὰν αἰνιγματικὴ ἐξέλιξη στὴν σκέψη τοῦ Dewey. Ἐνῶ ἀφομοιώνει τὸν Ἀριστοτέλη δημιουργικά, δὲν δείχνει καμμιά πρόθεση νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὰ σχολαστικὰ σχήματα μὲ τὰ ὁποῖα τὸν ἐρμηνεύει ἱστορικά. Καὶ ἀπορεῖ κανεὶς πῶς εἶναι δυνατόν μιὰ τόσο δυνατὴ διάνοια σὰν τοῦ Dewey νὰ μὴν εἶχε συλλάβει τὸ μέγεθος τῆς προκαταλήψεως τοῦ ὥστε νὰ μετριάσει τὴν ἔκταση τῶν ἐπιπτώσεων πού εἶχε γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἴδιου τοῦ ἔργου. Πάντως ἡ βαθύτερη πνευματικὴ συγγενεία τοῦ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη δὲν βρίσκεται στὴν ἀντι-Ἀριστοτελικὴ πολεμικὴ πού ἤσκησε, ἀλλὰ στὶς καταπληκτικὲς προεκτάσεις πού ἔκανε, κατ' οὐσίαν προεκτάσεις Ἀριστοτελικές, καὶ ἰδιαίτερα τὴν τοποθέτηση τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας σὲ βιολογικὴ βάση, ὅπως γίνεται στὸ ΠεριΨυχῆς.

Εἶναι πολὺ ἀξιόλογο τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ βιολογικὰ ἔργα καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ζωῆς, πού μᾶς κληροδότησε ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν ἐκτιμήθηκαν οὔτε ἐμελετήθησαν προσεκτικὰ πρωτοῦ ξεσπάσει ἡ ζωερὴ διαμάχη γύρω ἀπὸ τὴν ἐξελικτικὴ βιολογία καὶ τὶς ἐπιπτώσεις τοῦ Δαρβινισμοῦ γιὰ μιὰ φυσιοκρατικὴ ἀντίληψη τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας καὶ λογικῆς. Ὁ Dewey ἐτέθη ἐπικεφαλῆς τοῦ κινήματος γιὰ τὴ βιολογικὴ ἐρμηνεία τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ἐξακολουθοῦσε νὰ διαβάσει τὸν Ἀριστοτέλη κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ Νέο-Εγελιανοῦ στοχαστῆ. Καὶ ἐνῶ εἶχε ὅλον τὸν ἀπαιτούμενο ἐφοδιασμό, ὅμως ἀπέτυχε νὰ ἀναπλάσει καὶ νὰ διορθώσει τὴν προσέγγισή τοῦ πρὸς τὸν Ἀριστοτέλη. Τὸν ἐμπόδιζε ἡ ἀκαμψία τῆς προκαταλήψεως, πού ἐπέμενε στὴν ἀντίληψη ὅτι δὲν ἦταν δυνατό οἱ Ἕλληνες νὰ εἶχαν φθάσει σὲ μιὰ δυναμικὴ καὶ μὴ στατικὴ θεωρία τῆς γνώσεως χωρὶς τὶς μεγάλες ἐξελίξεις τῶν ἐπιστημῶν πού ἔγιναν στὴ νεώτερη ἐποχὴ. Πρόκειται γιὰ μιὰ βαθειὰ προκατάληψη, πού καὶ σήμερα ἀκόμη βρίσκει παντοῦ πρόθυμος θιασώτης, δυστυχῶς. Ἐξ αἰτίας τῆς, ὁ Dewey δὲν

---

22. Βλ. τὸ αὐτοβιογραφικὸ δοκίμιο τοῦ Dewey. «From, Absolutism to Experimentalism», *Contemporary American Philosophy*, eds., Adam and Montague (New York, 1930), Vol. II, aa. 20-21. Ἐπίσης τὴν πραγματεία τοῦ «The Socratic Dialogues of Platon», *Studies in the History of Ideas* (New York, 1925). Vol. II, aa. 1-23.

ἐπεχείρησε νὰ ὑποβάλλει σὲ κριτικὴ ἀνάλυση τοὺς ἰσχυρισμούς, ποὺ ἐνόμιζε ὅτι δίνουν κύρος στὶς παρερμηνεῖες τῶν ἱστορικῶν παραδόσεων καὶ τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Οἱ ἴδιες τὸν οἱ προλήψεις δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἀποκομίσει τὰ ἀπαραιτήτα διδάγματα γιὰ τὴν ἀποβολὴ τοῦ παραδόξου ποὺ ὑπονομεύει τὴν ποιητικὴ συνοχή τῆς φιλοσοφίας του. Πραγματιστὴς στὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη, ἐπρωτοτύπησε στὴν κατανόηση τῶν προβλημάτων τῆς ἐποχῆς μας. Ὅμως ἡ πραγματιστικὴ μεθόδευση τῆς πολιτιστικῆς προβληματικῆς τὸν ἐδέσμευσε, ὥπως καὶ πολλοὺς ἄλλους, νὰ διωλίζει ὅλη τὴν ἱστορία, κυρίως τῆς φιλοσοφίας, μέσα ἀπὸ τὸ φίλτρο τοῦ παρόντος.

Κι εἶναι ἀκόμα περίεργο ὅτι παρόμοιες στάσεις, τάσεις, θέσεις καὶ θεωρίες, ἰδίως σὰν τοῦ Πραγματισμοῦ δὲν ἔλειψαν ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους. Ὅχι μόνο καλλιέργησαν καὶ ὑποστήριξαν παρεμφερεῖς προτάσεις, ἀλλὰ ἀνέπτυξαν παράλληλα τὸ κριτικὸ πνεῦμα γιὰ νὰ ἀσκηθεῖ φιλοσοφικὸς ἔλεγχος σὲ ὁλόκληρο τὸ φάσμα τοῦ πολιτισμοῦ. Τὴν εὐρύτερη κοίτη, μέσα στὴν ὁποία ρέει τὸ πλούσιο ρεῦμα τοῦ Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, δὲν τὴν μέτρησε στὴν ὁλότητά της ἡ ἱστορικὴ διαίσθηση τοῦ Dewey. Τὰ ἐπίμαχα προβλήματα τοῦ καιροῦ μας τὸν ἀπερόφησαν τόσο πολὺ, ποὺ δὲν μπόρεσε νὰ ἐκτιμήσει, τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ προβάδισμα σὲ πολλοὺς τομεῖς τὸν πνευματικὸν βίου ἀκόμα ἀνήκει στὴν κλασσικὴ θεώρηση τοῦ κόσμου.

Ὅμως μία τέτοια ἀναγνώριση ἐκ μέρους τῶν συγχρόνων μας προϋποθέτει δύο τινά: (α') μία στάση ποὺ ἐπιτρέπει τὴν αὐστηρότερη κριτικὴ τοῦ ἱστορικοῦ σχετικισμοῦ, καὶ (β') ἓνα συνθετικὸ ἔργο ποὺ θὰ ἐξασφαλίζει καὶ τὸν ἐμπλουτισμὸ καὶ τὴ διεύρυνση τοῦ κριτικοῦ στοχασμοῦ, πέρα ἀπὸ τὴν προσωρινότητα κάθε «παροντικοῦ» Πραγματισμοῦ. Μόνο μία τέτοιο, σύνθεση, ποὺ ἀφοῦ ἀφομοιώσει τὸν Ἀριστοτελισμὸ τοῦ Santayana, τοῦ Woodbridge καὶ τοῦ Dewey, τουλάχιστο γιὰ τὴν Ἀμερικανικὴ φιλοσοφία, θὰ μπορέσει νὰ χρησιμεύσει ὡς ἀφετηρία γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε μίαν φερέγγυα κριτικὴ φιλοσοφία τοῦ πολιτισμοῦ. Ὡς τώρα ἡ ἐπίδραση τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ στὴν Ἀμερική, τόσο γιὰ τοὺς πρωτοπόρους τοῦ κριτικοῦ Νατουραλισμοῦ ὅσο καὶ τοὺς συνεχιστὲς των, ἀπεδείχθη ἐποικοδομητικὴ καὶ καρποφόρα, καὶ μάλιστα σὲ βαθμὸ ποὺ διευκόλυνε τὴν πρώτη ωρίμανση τοῦ αὐθεντικοῦ αὐτοῦ κινήματος.

Ἡ ἀπότομη ἐμφάνιση τοῦ Νέο-Θετικισμοῦ καὶ ἡ ξαφνικὴ ἐπιβολὴ τῆς Ἀναλυτικῆς Σχολῆς στὰ μεταπολεμικὰ χρόνια. ἐπέδρασαν διαβρωτικὰ καὶ ἀνασταλτικὰ στὴν προσπάθεια γιὰ συνθετικὸ ἔργο. Δὲν ἔχουν θέση στὴν ὁμιλία μου αὕτῃ οἱ παρεκκλίσεις αὐτές, ὅσο ἐκθαμβωτικὲς κι ἂν φαίνονται. Κλείνω τὴν ὁμιλία μου μὲ μιὰ προσωπικὴ ἐκτίμηση τῆς σημασίας τοῦ Ἀμερικανικοῦ Νατουραλισμοῦ σὲ σχέση μὲ τὴ θέση τῆς Ἑλληνικῆς πνευματικῆς κληρονομιάς στὸ σύγχρονο πολιτισμό.

V. ΠΡΟΣ ΜΙΑ ΝΕΑ ΑΝΑΜΕΤΡΗΣΗ ΜΕ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ

Κατ' ἀρχήν, ὀφείλω νὰ ὑπογραμμίσω τὴ σπουδαιότητα τοῦ κινήματος τοῦ Νατουραλισμοῦ, τόσο γιὰ τὴν πρωτοτυπία τοῦ ὅσο καὶ ὡς ἀναμέτρηση μὲ τὸ Ἑλληνικὸ πνεῦμα. Κατὰ τὴ γνώμη μου, τρεῖς εἶναι οἱ μεγάλες ἀναμετρήσεις ποὺ ἀντιμετώπισε ἡ Ἑλληνικὴ κληρονομία στὴν ἱστορία τοῦ Δυτικοῦ πολιτισμοῦ: ἡ πρώτη ἦταν μὲ τὴν Ἰταλικὴ Ἀναγέννηση, ἡ δεύτερη μὲ τὸν Εὐρωπαϊκὸ Διαφωτισμό, τρίτη καὶ πρόσφατη μὲ τὴν Ἀμερικανικὴ φιλοσοφία τοῦ Νατουραλισμοῦ ὡς θεωρία τῆς ἐπιστήμης καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Σταματῶ στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ ἐξηγήσω γιατί δὲν συμπεριλαμβάνω καὶ τὸν Χριστιανισμό ὡς ἱστορικὴ ἀναμέτρηση μὲ τὸν Ἑλληνισμό. Ὡς θρησκευτικὸ κίνημα ὁ Χριστιανισμὸς ἐμφανίζεται στὸ προσκήνιο τῆς ἱστορίας χωρὶς λογικὴ ἐπιχειρηματολογία, ὄντολογικὴ θεωρία καὶ φιλοσοφικὴ ἠθικὴ. Στὸν Ἑλληνισμό ἐστράφη μόνο γιὰ νὰ βρεῖ τὸν φωτισμένο συμπαραστάτη γιὰ τὴ διαλεκτικὴ ἐξασφάλιση τοῦ νέου σωτηριολογικοῦ ἰδανικοῦ. Μέρος τῆς ἡγεσίας ἀμφισβήτησε τὴν ἀνάγκη τῆς συμπράξεως. Τελικὰ ὑπεχώρησαν οἱ συντηρητικοὶ καὶ ἐπεκράτησεν ἡ προοδευτικὴ παράταξη, ποὺ ἔθεσε καὶ τοὺς ὅρους συνεργασίας — ὅρους ποὺ ἀπέκλειαν τὴν ὑπονόμευση τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Οἱ Πατέρες τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπέβλεψαν στὴν ἐκλεκτικὴ λύση καὶ τὸν συμβιβασμὸ μεταξὺ Ἱερουσαλὴμ καὶ Ἀθήνας, κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ναζαρέτ. Δὲν πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἀναμέτρηση καὶ ἀνταγωνισμό, ἀλλὰ γιὰ μερικὴ συμπόρευση ποὺ δίνει τὸ προβάδισμα στὸ θρησκευτικὸ βίωμα. Ἄν κάποτε ὁ Χριστιανισμὸς ἀποφασίσει νὰ μετατρέψει τὴν συμπορεία σὲ ἀναμέτρηση, μὲ σκοπὸ τὴν ἀποκλειστικὴ ἐπίφραση τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ τὸν ἐξοβελισμό τοῦ κλασσικοῦ ἀνθρωπισμοῦ, ἴσως καταλήξει νὰ πάρει μορφὴ διακονίας μὲ κύρια κίνητρα μόνο αὐτὰ ποὺ ἐπιτρέπει ἡ προσήλωση στὴν ὑπερβατικὴ σωτηριολογία. Τελεστικά, ἂν ὄχι καὶ πρακτικά, θὰ βρίσκεται ἀποκομμένος ἀπὸ τὰ πάθη καὶ τὶς προσταγὰς τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου. Ἄλλο θέμα αὐτό.

Ἡ Ἀναγέννηση ἀπέβλεψε μὲ τὴν ἀναμέτρηση σὲ ἓνα τολμηρὸ ξεκίνημα νὰ προβάλλει τὸν καινούργιο τύπο, τὸν *huomo universalis*, τὸν δραστήριο οἰκουμενικὸν ἄνθρωπο, κυρίως ὡς προέκταση τοῦ Ρωμαϊκοῦ ιδεώδους. Κατ' οὐσίαν ἡ ἀναμέτρηση ἐπῆρε τὴν ἥπια μορφὴ μερικῆς ἀναβιώσεως τῶν ἔργων καὶ ἰδανικῶν τῆς ἀρχαιότητος γιὰ τὴν καλλιέργεια μιᾶς νέας ἀριστείας. Δεύτερη καὶ πιὸ τολμηρὴ σὲ ἀξιώσεις καὶ βλέψεις ἦταν ἡ ἀναμέτρηση ποὺ ἀνέλαβεν ὁ Διαφωτισμός. Βέβαιος γιὰ τὶς κατακτήσεις του στὶς μεθόδους τῶν ἐπιστημῶν κατέληξε σ' ἓναν σκληρὸν ὀρθολογισμό, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέσει τὴν ἰδεαλιστικὴ καταιγίδα τοῦ Ρομαντισμοῦ. Κύριος στόχος τῆς τεράστιας γραμματείας του ἦταν πῶς νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς κλασσικῆς κληρονομίας. Εὐτυχῶς, ἡ μάχη τῆς ἀναμετρήσεως αὐτῆς τελείωσε χωρὶς νεκρούς.

Τρίτη καὶ πιὸ σοβαρὴ εἶναι ἡ πρόσφατη ἀναμέτρηση ποὺ ὑπεύθυνα ἀνέλαβε νὰ περατώσει ὁ Νατουραλισμὸς τῆς Ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας. Ἀπὸ μιὰν ἀποψη ἀποτίει φόρον τιμῆς στὸν Ἑλληνισμό. Ἀναβιώνει τὴν Ἀριστοτελική

παράδοση μὲ συμπαράστατη τις νέες προεκτάσεις τῶν διδαγμάτων τῶν μεγάλων Σοφιστῶν — ἔργο αὐτοῦ τοῦ Πραγματισμοῦ. Μὲ τέτοιον ἔξοχον ἐξοπλισμὸ ἀρχίζει ἡ τρίτη καὶ πιὸ βαρυσήμαντη ἀναμέτρηση μεταξὺ ἀρχαίου καὶ συγχρόνου κόσμου στὸ πεδίο τῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν. Μιὰ νέα περίοδος, ποὺ ἀσφαλῶς θὰ ἔχει ἀποφασιστικὲς συνέπειες γιὰ τὶς στάθμες τῶν ἀξιῶν καὶ τῶν θεσμῶν τοῦ πολιτισμοῦ μας, εἰσῆλθε στὴν κριτικὴ τῆς φάσης. Δίνει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀγγέλλεται ἡ ὥρα ποὺ θὰ κριθεῖ ἡ τύχη τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τοῦ Ἑλληνικοῦ, καὶ μαζί του ἡ πιθανὴ συνέχισή του ὡς δημιουργικὸς παράγων στὴν πορεία τοῦ μέλλοντος. Εἶναι βαρειά ἡ ὥρα καὶ τὸ μήνυμά της ἀπειλητικό. Θὰ πρέπει ἴσως νὰ τεθεῖ τὸ σκληρὸ ἐρώτημα ἂν ὁ σημερινὸς Ἑλληνισμὸς ἔχει συνειδητοποιήσει τὶς διαστάσεις τοῦ προβλήματος, ὥστε νὰ ἀποφασίσει ἂν θέλει, ἢ καὶ ἂν μπορεῖ, νὰ πάρει ὑπεύθυνη θέση καὶ πρωτοβουλία στὸ μεγάλο δράμα τῶν ἰδεῶν καὶ ἰδανικῶν ποὺ ἡ σύγκρουση διασαλπίζει.

Πρὶν κλείσει ὁ αἰώνας θὰ φανεῖ ἂν στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα θὰ ἐξακολουθήσει νὰ βιώνεται θαρραλέα καὶ καρποφόρα ὁ λόγος τοῦ πνεύματος τῆς Ἑλληνικῆς κληρονομιάς. Ὁ Δυτικὸς πολιτισμὸς ἔφθασε ἤδη στὴν πιὸ ἐπικίνδυνη καμπή του, κουβαλώντας πάνω στὸ ἄρμα του καὶ τοὺς σημερινούς Ἕλληνες, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν πάτρια γῆ. Ὅσο γιὰ τὴν ἀναμέτρηση, ποὺ ἄρχισε καὶ συνεχίζεται στὸν αἰῶνα μας, δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι τελεῖται στὴν Ἀμερικὴ, χώρα τῆς πανσπερμίας τῶν λαῶν τῆς γῆς, πρώτη στὴν τεχνοκρατία καὶ πρώτη στὸν πολιτιστικὸν ὠφελισμὸ. Καὶ πάλι πρώτη στὴν τελικὴ ἀναμέτρηση, ποὺ δὲν πρόκειται νὰ τελειώσει πρὶν καθοριστεῖ ἡ τύχη τῆς ἀρχαίας σοφίας, ἢ γιὰ τὴν ἀνανέωση τῆς παροχῆς της, ἢ γιὰ τὴν ὀριστικὴ της ἀποβολὴ ἀπὸ τὸν ἐκκολαπτόμενο πολιτισμὸ τῆς τεχνοκρατίας.

Ἡ ἀποφασιστικὴ μάχη ἔχει ἤδη ἀρχίσει. Ποιὰ θέση μπορεῖ νὰ πάρει, ἢ ἔχει πάρει ἀπὸ χρέος, ἢ θὰ ἀρνηθεῖ νὰ πάρει ὁ Ἑλληνισμὸς, εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀστάθμητους μὰ καὶ πιὸ σημαντικοὺς παράγοντες ποὺ θὰ ἀποφασίσουν τὴν τύχη τῆς κλασσικῆς κληρονομιάς καὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ἰδανικοῦ, ἴσως ἀκόμα καὶ τῆς Χριστιανικῆς φιλανθρωπίας ὡς ἐγκόσμιο ἀγαθό. Καὶ πέρα ἀπ' ὅλα αὐτά, θὰ δείξει ἂν ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμὸς πιστεύει ὅτι ὁ κόσμος χρειάζεται τὴ διατήρηση καὶ καλλιέργεια τοῦ ἐκφραστικοῦ ἐκείνου θαύματος ποὺ λέγεται Ἑ λ λ η ν ι κ ῆ γ λ ὡ σ σ α. Ὅλα κρέμονται ἀπὸ μία χρυσὴ κλωστή. Ἐπειδὴ ἡ ἀναμέτρηση ἐμπλέκει κυρίως τὸ πνεῦμα τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ἢ ἐπ'ἀνδρωση τῆς πρώτης γραμμῆς στὴ μιὰ παράταξη εἶναι χρέος τῶν Ἑλλήνων. Καὶ τέτοιο θὰ παραμένει ἐνόσω ὁ πολιτισμὸς θὰ ἀντλεῖ δυνάμεις καὶ ἀξίες ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ παράδοση. Ἄν οἱ Ἕλληνες ὀλιγορρίσουν ἢ δὲν θελήσουν νὰ πᾶνε στὸν Μαραθῶνα, ἢ τρίτῃ ἀναμέτρηση ἴσως νὰ εἶναι καὶ ἡ τελευταία. Τὰ ὑπολοιπὰ τὰ γνωρίζουν μόνο οἱ θεοί, ἂν βέβαια γλυτώσουν κι αὐτοὶ ἀπὸ τὸ συσταυρωμὸ ποὺ κάποιες τυφλὲς μοῖρες μᾶς ἐτοιμάζουν. Δύσκολα, πολὺ δύσκολα, συλλαμβάνουμε πλήρως τὸ νόημα τοῦ χρέους ὅταν οἱ καιροὶ ἐγκυμονοῦν μεγάλους κινδύνους.